

ANDERS HOLM STEFANSSON

DET FREMMEDE HJEM

Bosniske flygtnings illusioner om hjemlandet

For adskillige år siden afbildede Le Monde en vittighedstegning af en gammel mand, der siger: 'Jeg har aldrig mistet håbet om en dag at vende tilbage til mit hjemland. Imidlertid kan jeg ikke længere huske, hvor jeg kommer fra' (Safran 1991:91).

Det ovenstående citat illustrerer det stærke element af illusion, der gennemsyrrer flygtninge og andre migranternes forhold til deres hjemland og til spørgsmålet om tilbagevenden til dette hjemland. Selvom der er tale om en vittighed, indeholder den et gran af sandhed, for det er velkendt, at drømmen om tilbagevenden er stærk hos mange flygtninge, uden at denne drøm nødvendigvis nogensinde bliver ført ud i livet. Men det er ikke kun flygtninge, der drømmer. De vesteuropæiske landes politiske diskurs om repatriering bygger også på illusoriske forestillinger om dels flygtnings tilbagevenden som en uproblematisk normaliseringsproces og dels menneskers territoriale rodfæstethed. Denne artikel kaster et kritisk blik på den politiske lovprisning af den „lyksaglige“ tilbagevenden ved at modstille „myten“ om tilbagevenden som en kreativ skabelse af forhåbning og sammenhold i tilværelsen som bosniske flygtninge i Danmark med det desillusionerende møde med hjemlandet blandt tilbagevendte flygtninge i Bosnien-Hercegovina. Imidlertid kan jeg ikke nære mig for indledningsvis at berøre en række illusioner i den vestlige (mis)opfattelse af konflikterne i det tidligere Jugoslavien. De illusioner, der analyseres i nærværende artikel, befinder sig altså på to forskellige niveauer, dels på et makroniveau i form af den politiske repatrieringsdiskurs og -lovgivning og dels på et mikroniveau, der udgøres af de enkelte bosniske flygtnings forestillinger om og erfaringen med tilbagevenden.

Illusionernes katastrofale virkeliggørelse

Begrebet „illusion“ – og i lige så høj grad det tilhørende „desillusion“ eller „bristede illusioner“ – synes at være særligt dækkende i forbindelse med opfattelsen og håndteringen af konflikterne i det tidligere Jugoslavien og flygtningebevægelser fra, i og til dette område. Det forekommer allerede at være en menneskealder siden, men i kølvandet på murens fald var der stor tiltro til skabelsen af en ny verdensorden, hvor de tidligere kommunistiske lande hurtigt og fredeligt ville omstille sig til de demokratiske og

markedsøkonomiske dyder, en veritabel „historiens afslutning“ (Fukuyama 1992). Fra dette perspektiv hørte nationalisme og krig fortiden til, og det var en af årsagerne til, at det internationale samfund (som nu tilsyneladende var opstået) reagerede så langsomt og uforstående over for den truende konflikt i det tidligere Jugoslavien. Senere, da krig i Europa var en realitet og de første illusioner allerede bristet, opstod den for folk i det tidligere Jugoslavien og i særdeleshed i Bosnien-Hercegovina så skæbnesvangre forestilling om, at da man havde at gøre med „krudttønden“ Balkan og „ældgammelt, etnisk had“, ville det være omsonst at forsøge at gribe ind i konflikterne (Stefansson 1996). Disse myter fik ikke mindst næring af de brutale etniske udrensninger i området, der dog var og er baseret på de lokale politiske leders kyniske etniske mobilisering og manipulation med historiske stridigheder (Bennett 1995; Donia & Fine 1994; Malcolm 1994).

Sideløbende udvikledes blandt europæiske intellektuelle en forestilling om førkrigs-tidens Bosnien-Hercegovina som et multikulturelt paradys, som syntes at tage Tito-tidens parole om „broderskab og enhed“ på ordet. Endelig kunne man begive sig ud på en længere odysse af betragtninger over de myteomspundne og til stadighed mere virkeligheds-fjerne fremstillinger af flygtninge og udlændinge, som den danske og vesteuropæiske flygtninge- og immigrationspolitik hviler på, men det ville mindst kræve sin egen artikel. Denne korte oprulning af illusoriske forestillinger peger på, at hvis illusioner gentages tilstrækkeligt længe og insisterende, kan de ende som „fungerende misforståelser“ (Sahlins i Liep & Olwig 1994:18) med uheldige og undertiden katastrofale konsekvenser. Det ville derfor være en illusion at betegne illusioner som uvirkelige.

Den lykkelige tilbagevenden

Efter Dayton-fredsafतालens underskrivelse i november 1995 kom Bosnien-Hercegovina til at indgå i det internationale samfunds illusioner om rekonstruktion og tilbagevenden. Det internationale samfunds forhåbning var, at det gennem et kæmpemæssigt stykke socioøkonomisk ingeniørarbejde, der indebar indsættelse af en fredsbevarende militær styrke, massiv tilstedeværelse af internationale humanitære organisationer og omfattende finansiel støtte til genopbygningsarbejdet, ville være muligt at skabe et demokratisk og velstående land ud af det krigssmadrede og tidligere socialistiske Bosnien-Hercegovina. Et centralt element i rekonstruktionen var det store antal flygtninge og internt fordrevne personers tilbagevenden til deres oprindelige områder. I denne smukke drøm forestillede man sig således, at det ville være muligt at forsone befolknings-grupperne og genskabe det multikulturelle Bosnien-Hercegovina, så at sige slette krigens spor. Som det vil fremgå af denne artikel, er disse forhåbninger siden blevet gjort alvorligt til skamme.

I de senere år er repatriering i stigende grad blevet betragtet som den foretrukne løsning på det, der stadig oftere betegnes som „flygtningeproblemet“, og er blevet en integreret del af de vestlige landes flygtningepolitik. Dette skyldes især den kolde krigs afslutning, der har gjort flygtninge ideologisk overflødige (idet flygtninge tidligere blev betragtet som en gevinst i den vestlige verdens ideologiske konfrontation med kommunismen), det voksende antal flygtninge og fremkomsten af fremmedskeptiske bevægelser (Aleinikoff 1995:260-3). Flygtninge har mistet deres tidligere heroiske aura og skildres i dag som passive ofre for etnisk og religiøs forfølgelse og uoverskuelige borgerkri-

ge, og i samme proces er flygtningene i stigende grad kommet til at fremstå som økonomisk belastende og kulturelt problematiske for de vestlige værtslande. I særdeleshed var mange europæiske landes modtagelse af de mange flygtninge fra Bosnien-Hercegovina baseret på et ønske og en formodning om, at flygtningene ville vende tilbage, når krigen afsluttedes. I blandt andet Danmark gav man midlertidig opholdstilladelse på kollektivt grundlag til de omkring 18.000 bosniske flygtninge, der kom til landet, og som i den første lange periode var indkvarteret på særskilte flygtningecentre uden adgang til arbejdsmarkedet og uddannelsessystemet.¹ Grundtanken i det, der passende er blevet kaldt „det bosniske eksperiment“ (Larsen 1995), var, at tilbagevenden bedst fremmes gennem „ikke-integration“ og isolation fra det omgivende samfund, og at kulturel identitet kan bevares uændret under beskyttelse (Berg 1998; Schwartz 1998; Stefansson 1998a, u.udg.).² Dette har også vist sig at være en illusion.

Den nyfundne tiltro til repatriering er uløseligt knyttet til opfattelsen af flygtninge i en verden, der, som Liisa Malkki i adskillige publikationer har gjort opmærksom på, er præget af „tingenes nationale orden“ og sedentarisme (1992, 1995a, 1995b). Ifølge Malkki er territorial rodfæstethed så kraftfuldt indbygget i vores tankegang, at territorielt opbrud i politisk, moralsk og medicinsk henseende fremstår som en patologisk tilstand. Tilbagevenden kommer dermed til at udgøre en naturlig og logisk genoprettelse af orden i forholdet mellem folk, sted og kultur, en normalisering, både for værtslandet, hjemlandet og flygtningene selv. Repatriering opfattes som en slags „afslutning på flygtningecyklussen“ (Black & Koser 1999). Ifølge Warner (1994) indebærer repatriering for flygtningene fra dette perspektiv ikke blot fysisk tilbagevenden til hjemlandet, men også genskabelse af tidligere livsform, sociale fællesskab, kulturelle normer og identitet. Opfattelsen af kultur og identitet i denne nostalgiske lovprisning af repatriering som en uproblematisk hjemkomst – i realiteten en rejse gennem tid – er tydeligvis særdeles statisk. Og idealiseringen af forbindelsen mellem folk og sted kan virke paradoksal i en tidsalder, hvor den omsiggribende (italesættelse af) globalisering ellers sætter kraftige spørgsmålstegn ved et sådant snævert bånd mellem „kulturen“ og „jorden“ (Schierup 1993:223). Men globaliseringens mangeartede opbrud er netop en af årsagerne til styrken i ideerne om lokale og nationale tilhørsforhold og opblomstringen af den såkaldte „kulturelle fundamentalisme“ (Stolcke 1995). For som Warner skriver: „Flygtningens tilbagevenden til sit hjem og vores ønske om at prioritere denne tilbagevenden, udgør alle vores behov for at vende tilbage til en verden af tilhørsforhold og symmetrier“ (1994:168).

Så når „vi“ plæderer for flygtninges tilbagevenden til deres hjemlande, skyldes det, at vi ønsker, at de skal høre til, hvilket igen bunder i vores egen drøm om at høre til. Det, der imidlertid overses i idealiseringen af flygtninges hjemvenden, er de måder, hvorpå tidens gang og udviklingen i flygtningenes identitet spiller sammen med mangfoldige forandringsprocesser i hjemlandet. Således er der god grund til at begynde at interessere sig for den komplekse proces, der går i gang, når flygtningene betræder „fædrelandets jord“.

Myten om tilbagevenden

Inden for migrationsforskningen bruger man begrebet „myten om tilbagevenden“ til at betegne flygtninge og indvandreres udbredte drøm om at vende tilbage (Anwar 1979; Myrvold 1994:19-22). Mange migrantarbejdere forlader deres hjemland med den ud-

trykkelige hensigt at vende tilbage, når de har realiseret deres mål i værtlandet. Flygtninge, der i modsætning hertil er blevet tvunget af sted, opfatter tilsvarende ofte deres tilværelse i værtslandet som midlertidig: „En person, der lever i eksil, opfatter sit eksil som midlertidigt (selvom det kan vare hele livet) og håber på at vende tilbage til sit fædreland, når omstændighederne tillader det“ (Tabori 1972:27).

Som Tabori gør opmærksom på, behøver troen på tilbagevenden ikke at svækkes, efterhånden som tidspunktet for den konkrete tilbagerejse trækker ud. Malkki (1995) beskriver, hvordan Hutu-flygtninge, der havde boet næsten 15 år i flygtningelejre i Tanzania, vedblivende nærrede en tro på en snarlig tilbagevenden til Burundi. Blandt de græske cyprioter, der flygtede fra den tyrkiske invasion i 1974, og som økonomisk er endog meget velintegrerede på den sydlige del af Cypern, findes stadig en stærk overbevisning om tilbagevenden (Zetter 1994). Jødernes „næste år i Jerusalem“, som generation efter generation i diasporaen har gentaget, er det ultimative eksempel på, hvor sejlivet håbet om at vende tilbage til „hjemlandet“ kan være.

Men det er en statistisk kendsgerning, at de færreste af de flygtninge, der kommer til Danmark og andre europæiske lande, vender tilbage til deres oprindelige lande. Hvordan kan det være, at mange flygtninge forbliver i udlændighed, når de ofte selv fremhæver deres ønske om tilbagevenden og giver udtryk for længsel efter hjemlandet, som lovprises i musik, poesi og private fortællinger? Ud over de mange praktiske omstændigheder, der kan stille sig i vejen for den konkrete tilbagevenden, har det at gøre med længslens natur. Selvom den annoncerede tilbagevenden altså finder sted i ringe omfang, har begrebet „myten om tilbagevenden“ en uheldig klang af falskhed over sig, som om de pågældende „i virkeligheden“ ikke ønsker at vende tilbage. De udenforståendes forundring over misforholdet mellem tilbagevenden som ideal og praksis bygger på en misforståelse af mytens formål:

[Myten om tilbagevenden] leder ikke – og har ikke til formål at lede – diasporaens medlemmer til at forberede den konkrete afrejse til hjemlandet. De fleste diasporaers „tilbagevenden“ [...] kan derfor ses som et hovedsageligt eskatologisk begreb, der bliver brugt til at gøre tilværelsen lettere at tolerere ved at stille en utopi – eller *eutopia* – i udsigt, der står i modsætning til det oplevede *dystopia*, i hvilket den konkrete tilværelse leves (Safran 1991:94).

Lundberg (1989:161-2) kalder tilbagevenden for „eksilets mening“, den fremtidsvision, der transformerer flygtningenes oplevelser af magtesløshed og social degradering i asyllandet til følelsen af stadig at være en politisk aktør i hjemlandet. Blandt mange flygtningegrupper forstærker håbet om en kollektiv og triumferende tilbagevenden til et befriet hjemland, eventuelt med disse gruppers aktive medvirken, den etniske bevidsthed og solidaritet i eksilet (Safran 1991:91; Peteet 1995).

Repatrieringens nostalgi

Blandt bosniske flygtninge i Danmark findes et tilsvarende skel mellem på den ene side drømmen om tilbagevenden og idealiseringen af hjemlandet og på den anden side det relativt begrænsede antal tilbagevendte.³ På et feltarbejde i 1996 på et såkaldt §15-center⁴ oplevede jeg, hvordan bosniske flygtninges ophold på disse centre, der var præget af

ringe pladsforhold, udelukkelse fra job- og uddannelsesmuligheder og usikkerhed omkring fremtiden, skabte en udpræget tilbageskuende orientering, både mod fortiden og mod situationen i Bosnien-Hercegovina.⁵ Den frustrerende flygtningetilværelse i Danmark gav sig hos mange udslag i savn af det, de selv benævnte „det normale liv“, og i drømme om tilbagevenden. På flygtningecentrene var de primært bosnisk-muslimske beboere engageret i en intensiv fortolkning og (re)konstruktion af begivenheder i Bosnien-Hercegovina, historien og bosnisk og muslimsk identitet. For mange bosniske muslimer har krigen virket som en identitetsmæssig „åbenbaring“: De har fået øjnene op for, hvem de „egentlig“ er. Krigen, men i høj grad også den danske flygtningepolitik, lagde dermed grundstenen til udviklingen af et bosnisk-muslimsk fællesskab, som højt var svagt udbygget i forvejen (Stefansson 1997, 1998b). Derved fik de danske myndigheders underforståede antagelse om, at de bosniske flygtninge udgjorde et fællesskab (Larsen 1995:23) på paradoksalt vis efterhånden substans i virkeligheden. I det bosnisk-muslimske fællesskab fremstod tilbagevenden som et erklæret ønske, en national pligt. At sætte spørgsmålstejn ved viljen til fremtidig tilbagevenden blev på centrene opfattet som en slags forræderi over for hjemlandet, den bosniske nation, og dermed som en udmeldelse af fællesskabet. Repatriering blev på denne baggrund for både de bosniske muslimer og for de danske myndigheder en „fremtidsorienteret strategi“ (Grünenberg 1996:16), der viste flygtningenes nationale sindelag. Dels over for de andre bosniere på centrene, som man i et uvist tidsrum var tvunget til at bo sammen med, og dels over for de tilbageblevne bosniere, som man sandsynligvis atter skulle leve iblandt, og som man frygtede ville anklage flygtningene for ikke at have kæmpet Bosnien-Hercegovinas sag.⁶

Mere end at lede frem mod den konkrete, fysiske tilbagevenden fungerede myten om tilbagevenden som et kreativt element i de bosniske flygtninges forsøg på at tillægge eksiltilværelsen indhold og mening. Den udtalte og kollektive overbevisning om fremtidig tilbagevenden styrkede det bosnisk-muslimske sammenhold i eksilet, udgjorde en politisk positionering i en marginaliseret og stigmatiseret status som flygtninge og tilbød håb om udfrielse fra den frustrerende tilværelse på centrene i Danmark. Samtidig gav flygtningenes standardudtalelse om, at tilbagevenden skulle finde sted, „når situationen tillader det“, rum til udskydelse af den konkrete tilbagevenden på ubestemt tid. Groft sagt er bosniernes liste over vilkår, der skal være opfyldt, for at tilbagevenden kan realiseres, blevet længere og længere i takt med udviklingen af situationen i Bosnien-Hercegovina og deres egne forhold i Danmark. Mens tilbagevenden i begyndelsen af bosniernes ophold forudsatte skabelsen af fred, og at det ville være muligt at vende tilbage til flygtningenes egne områder, kom tilbagevenden efter opnåelsen af flygtningestatus også til at afhænge af økonomiske forhold, genopbygning af bolig, muligheden for at få job, sikkerhed, familiemæssige omstændigheder og en lang række andre faktorer. Nogle bosniske flygtninge påpegede da også det, de karakteriserede som hykleriet og dobbeltmoralen i de andre bosniernes lovprisninger af tilbagevenden.

I mere private sammenhænge og efterhånden som jeg kom til at kende informanterne bedre, erkendte mange af flygtningene da også, at drømmen om tilbagevenden i høj grad afspejler en længsel efter fortiden. Som Adnan,⁷ en 34-årig økonom, udtrykte det:

Mange bosniere har en drøm om at vende tilbage til Bosnien. De drømmer om deres by, som den var før krigen. Men der er kommet folk fra andre byer, gamle venner er flygtet til andre lande. Min by er ikke min by længere. Byen er mennesker, ikke sten.

Ud over i den geografisk forstand kan ønsket om at vende tilbage handle om at genoptage en afbrudt livsbane, det normale liv. Håbet om tilbagevenden er ofte et håb om at genfinde det, der var engang. Myten om tilbagevenden indeholder altså et element af nostalgi. I nostalgien ligger ikke så meget et ønske om tilbagevenden til et lokalt, geografisk sted som et ønske om at genskabe et bestemt følelsesrum, som man dog erkender er tabt for evigt (Starobinski 1966:94-5). For en del bosniske flygtninge betød „hjem“ netop et fortidigt følelsesrum, hvilket fremgår af den 24-årige Vanjas kommentar:

Dét hjem, jeg havde, eksisterer ikke længere. Huset eksisterer, men hjemmet som abstrakt ting findes ikke mere. Byen og menneskene er ikke de samme længere. [...] Jeg vil kun tilbage, hvis der sker et mirakel – at alting bliver som før, og det er umuligt. Man kan ikke skrue tiden tilbage.

Det forandrede hjemland

I løbet af krigen i Bosnien-Hercegovina flygtede mere end én million bosniere til udlandet. I dag, fire et halvt år efter Dayton-freds aftalen, er ca. 350.000 af disse flygtninge repatrieret, heraf størstedelen fra Tyskland (UNHCR 2000). En stor del af de repatrierede er ikke vendt tilbage af egen fri vilje, men er blevet mere eller mindre tvunget til at vende tilbage, enten fordi deres midlertidige opholdstilladelser ikke er blevet forlænget (hvilket er tilfældet med Tyskland) eller på grund af økonomiske og andre vanskeligheder i værtslandene. Hvis forholdet til hjemlandet hos de bosniske flygtninge i Danmark er præget af illusioner, er „desillusion“ det mest dækkende ord til at karakterisere oplevelsen af at komme „hjem“ blandt tilbagevendte flygtninge, som jeg var i kontakt med på et feltarbejde i Sarajevo.⁸ Selv de flygtninge, der ikke er vendt frivilligt tilbage og på forhånd frygtede at vende tilbage, giver udtryk for skuffelse. Bristede illusioner bunder i sagens natur i at have haft forhåbninger, der viser sig ikke at kunne realiseres, og for mange flygtninge kan gensynet med hjemlandet ikke leve op til de idealiserede forestillinger, de har opbygget i eksilet (Ramirez 1990:200-2). Oplevelsen af tilbagevenden til Bosnien-Hercegovina er først og fremmest et møde med et samfund, der i løbet af krigen er blevet radikalt forandret i politisk, materiel, økonomisk, demografisk, social og kulturel henseende. Derudover oplever de også forandringer af deres egen identitet, som de først virkeligt (gradvist) erkender, når de genser Bosnien-Hercegovina.

Den politiske magt i det Bosnien-Hercegovina, flygtningene er vendt tilbage til, ligger i stor udstrækning i hænderne på stærkt nationalistiske partier og politikere, som udgør den største forhindring for tilbagevenden af etniske minoriteter. De stærke nationalistiske kræfter bag voldelige episoder skaber frygt blandt de internt fordrevne og opstiller bureaukratiske vanskeligheder for potentielle tilbagevendte. Manglen på fremskridt med hensyn til tilbagevenden af minoriteter betyder, at en stor del af de tilbagevendte flygtninge ikke har været i stand til at vende tilbage til deres egne områder og boliger, men i stedet har været nødsaget til at bosætte sig hos familiemedlemmer og venner eller finde ledige boliger i et majoritetsområde, hvorved de i realiteten ændrer status fra flygtninge til internt fordrevne.⁹ Allerede her er det nødvendigt at hæve pegefingern over for den ukritiske brug af begreber som „tilbagevenden“ og „hjemkomst“. Mange tilbagevendte flygtninge beskriver da også sig selv som flygtninge i deres eget land.

Selvom en imponerende stor del af Bosnien-Hercegovinas ødelagte infrastruktur og boliger er blevet fornyet, har den omfattende finansielle støtte fra det internationale samfunds side ikke medført den forventede økonomiske vækst og de forventede udenlandske investeringer eller nedbragt den skyhøje arbejdsløshed væsentligt, hvilket primært skyldes den politiske situation, korrupsion og den langsomme privatiseringsproces. Disse socioøkonomiske problemer rammer de tilbagevendte flygtninge med særlig kraft, eftersom den tilbageblevne del af befolkningen har haft bedre mulighed for at skaffe sig adgang til ledige jobs og boliger, og fordi de tilbagevendtes netværk ikke er ligeså udbyggede som de tilbageblevnes. De tilbagevendte klager over, at de er udsat for en udbredt diskrimination på bolig- og jobmarkedet fra myndighederne og de tilbageblevnes side. Desuden bliver tilbagevendte ofte tvunget til at betale ulovlige „krigsskatter“ og ekstra gebyrer, for eksempel for at få deres telefon gentilsluttet. Kombinationen af arbejdsløshed og manglende adgang til egen bolig placerer mange tilbagevendte i desperate levevilkår uden nogen økonomisk sikkerhed ud over det eventuelle repatrieringstilskud og opsparing fra værtslandet.

Den 77-årige pensionist Jasna er et grelt, men alligevel symptomatisk eksempel på de forhold, der kan møde tilbagevendte flygtninge uden store ressourcer. Jeg mødte hende til et interview hos en anden tilbagevendt kvinde, der selv bor på et kollegieværelse med sin mand og datter, men på trods af det forbarmede sig over den ældre, hjemløse kvinde og ulovligt lod hende flytte ind på det ti kvadratmeter store værelse. Jasna har været flygtning i Serbien, indtil hun i 1996 vendte tilbage til Sarajevo. Siden da har hun boet hos forskellige venner. Jasnas egen lejlighed i Sarajevo er som mange andre tilbagevendtes i løbet af krigen blevet besat af internt fordrevne fra andre dele af landet, der nægter at flytte ud. Henvendelser hos de lokale myndigheder og internationale organisationer har ikke hjulpet. Hun er syg, har ingen nær familie til at hjælpe sig, og pensionen på 170 D-mark pr. måned rækker selvsagt ikke langt.

Demografisk er Bosnien-Hercegovina blevet transformeret fra et multi-etnisk samfund til en stat, der med en informants betegnelse består af „tre etniske reservater“ med kun få områder med betydelige antal minoriteter, bl.a. Sarajevo. Derudover opholder flere hundrede tusinde bosniere sig stadig som flygtninge i udlandet, næsten én million er internt fordrevne, et ukendt antal er emigreret, og mere end 200.000 personer er blevet dræbt i løbet af krigen. Konsekvensen er, at selv de, der vender tilbage til deres egen bolig, ikke vender tilbage til de samme menneskelige omgivelser. Forandringerne i befolkningsstrukturen har ført sine egne kulturelle forandringer med sig. Én af de vigtigste skillelinjer i det bosniske samfund – også før krigen – er mellem by og land eller mellem „kultiverede“ og „ukultiverede“ personer (Bringa 1995). I løbet af krigen er mange folk fra landet blevet fordrevet til de større byer og har bragt deres lokale adfærdsnormer med sig, hvilket ifølge de tilbagevendte og lokale tilbageblevne har forvandlet Sarajevo til „én stor landsby“ på grund af landsbybefolkningens mangel på kultur, uddannelse og viden om, hvordan man opfører sig i en by. Mange af de tilbagevendte byboere ville foretrække at få deres tidligere naboer med andre etniske baggrunde tilbage i stedet for de internt fordrevne. Denne oplevelse af kulturel forringelse er også et resultat af en dybtgående social omvæltning, der i de tilbagevendtes øjne har vendt samfundsordenen på hovedet og skabt en ny elite af personer forbundet til de nationalistiske partier, matadorer og mafiøse kriminelle, hvoraf en stor del før krigen tilhørte underklassen.

Lidelsens monopol

Til oplevelsen af tilbagevendende hører holdningen til de tilbagevendte fra den tilbageblevne del af befolkningen og myndighederne. Foruden den ovenfor nævnte opfattelse af at blive diskrimineret føler de tilbagevendte sig dårligt modtaget af myndighederne, der på den ene side i den officielle retorik understreger, at alle bosniere hører hjemme i Bosnien-Hercegovina, og at alle flygtninge burde vende tilbage og bidrage til at bringe landet på fode igen, og på den anden side rent praktisk overlader dem til deres egen skæbne, når de er vendt tilbage. I det hele taget er de tilbagevendte flygtninges problemer i det bosniske samfund og de mere end 700.000 bosniere, der stadig opholder sig som flygtninge i udlandet, et fraværende – nærmest tabubelagt – emne i den offentlige debat og medierne. Desuden føler de tilbagevendte sig anklaget af de tilbageblevne for at have forrådt hjemlandet, fordi de flygtede til sikkerheden og overfloden i Vesten i stedet for at tage del i det heroiske forsvar af Bosnien-Hercegovinas territoriale integritet. Ifølge de tilbagevendte har den tilbageblevne del af befolkningen en fuldstændig fordrejet forestilling om en luksuriøs flygtningetilværelse i Tyskland og andre lande, hvorfra de tilsyneladende vender tilbage med „kufferter fulde af D-mark og tre Mercedeser hver“. Disse negative holdninger til de tilbagevendte flygtninge opleves naturligvis som særdeles skuffende og uretfærdige af de tilbagevendte selv, der pointerer, at mange ikke havde andet valg end at flygte, at en del af dem opholdt sig i Bosnien-Hercegovina i en periode af krigen, og at selvom nogle har sparet en del penge sammen, har flygtningetilværelsen bestemt ikke udelukkende været en dans på roser. Desuden har de fleste flygtninge sendt betydelige beløb til Bosnien-Hercegovina under og efter krigen, først og fremmest til slægtninge, hvilket har brødfødt en stor del af befolkningen.

Mange tilbagevendte finder det vanskeligt at etablere normale forhold til de tilbageblevne, fordi man som tilbagevendt uværgerligt føler skyld i selskab med de tilbageblevne, og fordi de tilbageblevne ikke er interesseret i at høre om oplevelserne som flygtning i udlandet, mens de selv konstant taler og moraliserer om krigens lidelser. De tilbageblevne mener, at de har „monopol på lidelse“ og opfatter sig selv som „små guder“, som er moralsk hævet over flygtningene og berettiget til at indkassere de flygtedes „gæld“ til dem, sagde Samira, der er vendt tilbage fra Tyskland. Hun og andre peger desuden på det paradoks, at samtidig med de tilbageblevnes lovprisning af deres egen patriotisme og selvpofrelse forstår de faktisk ikke, hvorfor nogle flygtninge vender frivilligt tilbage, hvilket bundet i, at de i virkeligheden fortryder, at de ikke selv flygtede, mens de havde muligheden for det. Mange tilbagevendte betegner myndighedernes diskrimination og de tilbageblevnes fordomme som det værste element i oplevelsen af tilbagevendende. Oplevelsen af at blive betragtet som andenrangsborger i ens eget land er speciel svær at håndtere, og flere af mine informanter brød ud i tårer, når de i græl modsætning til den ydmygende forskelsbehandling i Bosnien-Hercegovina mindedes, hvor godt de blev behandlet i deres værtslande.

Ligesom det bosniske samfund på mange punkter har forandret sig, er de tilbagevendtes personlige identitet påvirket af oplevelsen af krig, flugt og ophold i udlandet på op til seks-syv år. Krig handler ikke kun om materiel ødelæggelse og fysisk opbrud, men også om oplevelser af brutalitet, ondskab, kaos, eksistentiel usikkerhed, venners forræderi, mangel på kontrol, mistillid, sorg og tab af illusioner, der pludseligt kan gøre den kendte verden skræmmende og fremmed (Malkki 1995b). Desillusionen over de svære levevil-

kår i Bosnien-Hercegovina giver sig udslag i idealiserede forestillinger om forholdene i værtslandet og nostalgi over for flygtningetilværelsen. Særligt bærer de tilbagevendte fra vestlige lande på meget positive billeder af tilværelsen i velfærdssamfund med høj levestandard, forholdsvis velfungerende socialt sikkerhedsnet og demokratiske strukturer. Den unge generation er specielt influeret af de sociale vilkår, kulturelle værdier, livsstile, kønsrollemønstre, opdragelsesformer, uddannelsessystemer mv., de har mødt i udlandet. Som et resultat af opholdet i udlandet ser de tilbagevendte flygtninge på deres land med nye og mere kritiske øjne end før, og i forhold til de tilbageblevne er de mindre tilbøjelige til at acceptere tingenes tilstand i Bosnien-Hercegovina.

Den anden flugt

De tilbagevendtes problemer i Bosnien-Hercegovina giver anledning til nostalgi over for fortiden, Jugoslavien, det kommunistiske system, Tito, såvel som krav om, at det internationale samfund skulle etablere et „rigtigt“ protektorat og afskedige de lokale politikere. Men først og fremmest kanaliseres frustrationerne over i ønsker om og anstrengelser for at emigrere til vestlige lande, hvor mulighederne for at få et „normalt liv“ med en anstændig levestandard bedømmes til at være bedre end i Bosnien-Hercegovina. Når man i længere tid opholder sig i Bosnien-Hercegovina, fornemmer man en dybfølt længsel efter normalitet. Efter en lang periode med permanent krise og omvæltning ønsker folk mest af alt at bo i et velfungerende samfund, at have et arbejde og en god levestandard, være i stand til at rejse frit og tage på ferie ved Adriaterhavskysten, nøjagtigt som før krigen. Alene i 1999 søgte omkring 57.000 bosniere fra Føderationen¹⁰ om emigration til vestlige lande, først og fremmest USA, Canada og Australien. Ljubinka Petrovic-Ziemer skriver i en lokal organisations nyhedsbrev om dette ønske om at komme væk:

Krigens våben er bragt til tavshed, men bosnierne flygter stadig væk ud af landet. De flygter fra sulten, men især unge mennesker og unge ægtepar med børn flygter også fra sjæledøden [...] Denne flugttrang er udtryk for et ønske om livet, efter en minimal normalitet. Der eksisterer en dybtgående trang i folk efter at leve som mennesker og blive betragtet som mennesker (1999:4).

Også mange af dem, der forblev under krigen, forsøger nu at komme til udlandet. Gymnasielæreren Nedim, der kæmpede i den bosnisk-muslimske hær, siger, at under krigen var der håb, alle var lige, og der var sammenhold og optimisme. Men forhåbningerne er blevet gjort til skamme, lidelserne under krigen har ikke haft nogen mening, folk er skuffede og har svært ved psykisk at holde situationen ud længere. Ifølge Nedim har mange tilbageblevne fortrudt, at de forblev i Bosnien-Hercegovina på grund af idealisme, frygt for at miste bolig og job eller andre årsager. Nedim siger i stil med mange andre: „Jeg kan ikke se nogen fremtid her.“ Som Igor Zontar skriver i førømtalte nyhedsbrev, er overvejelserne om at skabe sig en ny tilværelse i et andet land specielt udtalte hos de unge:

Vi venter for at se, hvad vores samfund vil tilbyde os, og så søger vi mod bedre steder, hvor vi kan bygge vores fremtid. Hvorfor blive her, hvor vi ikke er sikre, når der findes andre steder, hvor vi kan begynde at virkeliggøre vores livsplaner? [...] Bosnien-Hercegovina er ikke det eneste sted, hvor lykken findes. [...] Verden er åben for alle. Hver dag hører vi fra

gamle venner, der ringer til os fra forskellige dele af verden og undrer sig over, at vi bliver her. De siger altid: 'Her er også plads til jer' (1999:1).

Emigrationen er samtidig en hjerneflugt fra Bosnien-Hercegovina, da det især er de højt uddannede, der har mulighed for at komme til udlandet. I forvejen er de højest uddannede flygtninge mindst tilbøjelige til at repatriere til Bosnien-Hercegovina.

Mens de mange tilbagevendte flygtninge fra Tyskland og andre lande, hvorfra bosnierne er blevet mere eller mindre ufrivilligt sendt tilbage til Bosnien-Hercegovina, kun i meget sjældne tilfælde har mulighed for atter at bosætte sig i værtslandet, rejser en del frivilligt tilbagevendte tilbage til deres værtslande eller overvejer at gøre det. Der eksisterer ingen statistiske oplysninger om, hvor mange repatrierede bosniske flygtninge, der benytter sig af deres fortrydelsesret og vender tilbage til Danmark, men tallet skønnes at ligge på ca. 25% (Dansk Flygtningehjælp, intern kommunikation). Nogle fortryder i dag, at de ikke benyttede sig af deres fortrydelsesret i tide, for eksempel den 34-årige Nadja, der indtil 1998 var flygtning i Danmark. Hun har intet arbejde og står muligvis snart uden tag over hovedet, hvis den bosnisk serbiske ejer af den lejlighed, hun midlertidigt er flyttet ind i, vender tilbage, og hun har ikke råd til at besøge sin mor og sine søstre, der stadig opholder sig i Danmark. Nadja udnyttede ikke retten til at vende tilbage til Danmark, fordi hun lå under for den illusion, at situationen hurtigt ville blive bedre, siger hun. Det atter at bosætte sig i udlandet er særligt for de frivilligt tilbagevendte en vanskelig beslutning, der indebærer en erkendelse af, at drømmen om den lykkelige tilbagevenden ikke er gået i opfyldelse. Desuden er den generelle indstilling, at rejser man endnu engang til udlandet, vil det være den endegyldige afsked med Bosnien-Hercegovina. Ægteparret Haris og Jasmina vendte tilbage fra Canada i 1998 på grund af et ønske om at arbejde i deres egne professioner, savn af venner og familie og om at fungere på deres eget sprog, og fordi de var overbevist om, at der fandt en positiv udvikling sted i Bosnien-Hercegovina, som de på den modsatte side af Atlanten følte sig fuldstændigt afskåret fra. Men selvom Jasmina har formået at få sit tidligere museumsarbejde tilbage, føler de sig med deres kosmopolitiske og multikulturelle indstilling ikke veltilpasse i deres eget land, som de synes er præget af nationalisme, kulturel primitivisme og negativ indstilling over for de tilbagevendte. De overvejer nu at slå sig permanent ned i Canada, hvor de har opnået statsborgerskab, eller i Australien.

Flygtning i mit eget land

Både de bosniske flygtninge i Danmark og de tilbagevendte flygtninge i Bosnien-Hercegovina lever altså med illusioner om og længsel efter et andet sted: Når de er „ude“, savner de hjemmet, og når de er „hjemme“, drømmer de om at rejse væk igen. Flygtninges illusioner om hjemland og tilbagevenden hænger i høj grad sammen med den geografiske og tidslige adskillelse fra hjemlandet. Paradoksalt nok bliver hjemmet mere betydningsfuldt i det øjeblik, det er tabt. I den geografiske adskillelse fra hjemmet bliver hjemmet til genstand for refleksion, drømme og forestillinger, og en ny form for tilknytning opstår, ofte i form af nostalgi. Forholdet til hjemmet bliver intellektuelt. Flygtningens forandrede forhold til hjemmet før versus efter opbruddet kan sammenlignes med Yi-Fu Tuans skelnen mellem på den ene side rodfæstethed, det at være hjemme på

en ubevidst måde, og på den anden side fornemmelsen af sted, det vil sige værdsættelsen af sted, når selvet er kommet på afstand af stedet (1980). Som Tuan skriver, er tilhørsforhold og adskillelse eller eksil nært forbundet: „[...] hjemmet bliver først levendegjort, når det sidestilles med dets modsætninger – udland og rejse“ (1975:30). Med den bosniske forfatter Dzevad Karahasans ord: „Indtil da [ødelæggelsen af Sarajevo] havde jeg kendt mit hjem, men nu kunne jeg virkelig se det; indtil da havde jeg levet i det, mens jeg nu for alvor kunne føle det og elske det (1994:27).

Senere skriver han: „[J]eg så Sarajevo, så ødelagt og så højt elsket – elsket som aldrig før [...] (op.cit.:96-7). Det var destruktions og adskillelsen fra Sarajevo, der fik ham til at opdage og styrke sin kærlighed til byen. Men samtidig erkender Karahasan, at han aldrig kan få sit gamle Sarajevo tilbage – selv ikke hvis han vender tilbage, og at eksil er at foretrække for tilbagevenden. Med andre ord er drømmen eller forestillingen blevet vigtigere og mere kraftfuld end „virkeligheden“, det vil sige den stadig eksisterende by.

For en stor del af de bosniske flygtninge i Danmark har drømme om tilbagevenden en tilsvarende nostalgisk karakter af længsel efter fortidens normale liv foruden et menings- og fællesskabsdannende orienteringspunkt i den ikke altid lige glørværdige flygtningetilværelse. For de tilbagevendte bosniere i Sarajevo er tilbagevenden derimod en konkret oplevelse af mødet med et på mange områder basalt forandret og problemfyldt bosnisk samfund, som gør det umuligt for dem at opretholde et rosenrødt og ensidigt billede af hjemlandet. Dette peger på, at tilhørsforhold og følelsen af at være hjemme er snævert forbundet med leveforhold. Uden anstændige levevilkår, hvilket for de bosniske tilbagevendte typisk defineres som levestandarden i Jugoslavien før krigen eller i værtslandet, mister hjemmet meget af sin tiltrækningskraft og betydning. Hovedparten af de tilbagevendtes bekymringer gjaldt dagligdagens strabadser, spørgsmålet om overlevelse, tanker om social sikkerhed og muligheden for at realisere planer for og drømme om fremtiden. I modsætning til mine forventninger var de tilbagevendte ikke væsentligt optaget af overvejelser om krigen, etnisk og kulturel identitet og politik. Min overraskelse skyldtes delvist mit tidligere feltarbejde blandt bosniske flygtninge i Danmark, for hvem skabelsen og fortolkningen af bosnisk identitet og historie spillede en langt større rolle.

Lovprisningen og idealiseringen af repatriering som en uproblematisk hjemkomst til en velkendt livsform, der er udbredt i megen repatrieringsdiskurs, ikke mindst blandt flygtningediasporaer, er åbenlyst ikke en repræsentation af virkeligheden hos de fleste tilbagevendte bosniske flygtninge. Som følge af de krigsrelaterede forandringer af det bosniske samfund, påvirkningen fra tilværelsen som flygtning i forskellige værtslande, de vanskelige vilkår efter tilbagevenden, de negative holdninger over for og diskrimination af de tilbagevendte og det nye forhold til hjemmet forårsaget af opbruddet beskriver mange tilbagevendte sig som „flygtninge i deres eget land“ og føler en slags „hjemløshed hjemme“ (Jansen 1998). Tilbagevenden er en belastende proces, hvor flygtningene forsøger at skabe et nyt hjem i et samfund, der engang var kendt, men som på mange måder er blevet fremmed. Ifølge Warner hviler ideen om, at det er muligt at vende tilbage i andet end i fysisk forstand på en illusion:

[D]er findes ingen tilbagevenden til den situationen før krisen, der forårsagede eksil. Der findes ingen gen-dannelse af forholdene, fordi gen-dannelse ikke eksisterer, ligesom der ikke findes nogen gen-tilpasning; der findes kun skabelse og tilpasning (1994:171).

Desuden er det i mange tilfælde endda problematisk at tale om tilbagevenden i den geografiske forstand, idet mange bosniske flygtninge ikke har mulighed for at vende tilbage til deres eget område, men kun til en stat, som kun havde eksisteret kortvarigt, da flugten fandt sted. Migrationsforskere må derfor være stærkt kritiske over for tilsyneladende værdineutrale begreber som „reintegration“, „rekonstruktion“, „genetablering“ mv., der implicerer, at historien gentager sig selv. Identitet og kultur kan ikke fryses ned, men er altid under skabelse.¹¹

Både i Danmark og Bosnien-Hercegovina har jeg truffet mange bosniere, der synes at have fundet en ganske pragmatisk løsning på det fundamentale dilemma vedrørende tilbagevenden og tilhørsforholdet til hjemlandet: De vedbliver at være bosiddende i deres vestlige værtsland med dets økonomiske og sociale sikkerhed og ansøger endda om statsborgerskab (hvilket betragtes som den ultimative frihed at opnå), samtidig med at de opretholder tæt kontakt til familiemedlemmer og venner og holder sig orienteret om den politiske og kulturelle udvikling i Bosnien-Hercegovina gennem massemedier og sommerferier i „hjemlandet“. På denne måde lader de til at drage maksimal nytte af deres to hjem.

Noter

1. Årsagerne til vedtagelsen af særloven om midlertidig beskyttelse behandles af Kjærums (1994:446-50) og er ikke bare at finde inden for en dansk kontekst, men må ses i et bredere internationalt perspektiv. De midlertidige opholdstilladelser på kollektiv basis var et forsøg på fra det internationale samfunds side at indføre en mere fleksibel og hurtig håndtering af flygtningesituationer, der i stigende omfang har karakter af masseflugt. UNHCR støttede forslaget om midlertidighed ud fra en frygt for, at den største flygtningestrøm i europæisk sammenhæng siden Anden Verdenskrig skulle få de vesteuropæiske lande til at lukke deres grænser, hvis ikke flygtningenes ophold som udgangspunkt fremstod som af begrænset varighed. Desuden ville det virke som en accept af den etniske udrensning at give øjeblikkelig og permanent opholdstilladelse til de bosniske flygtninge. De danske myndigheder forventede, at krigen ville blive relativt kortvarig, og mente, at det derfor ville være uhensigtsmæssigt at påbegynde en ressource- og tidskrævende asylansøgningsprocedure foruden et omfattende integrationsprogram.
2. Først senere, da krigen i Bosnien-Hercegovina viste sig at vare længere end forventet, blev bosniernes forhold gradvist normaliseret via loven om selvaktivering (af 22. december 1993), loven om vilkårsforbedringer (af 1. juni 1994) og endelig lovændringen om overføring til Udlændingeloven (af 18. januar 1995) med deraf følgende ret til et integrationsprogram under Dansk Flygtningehjælp og sociale ydelser under Bistandsloven. I april 1996 havde 16.900 bosniske flygtninge fået meddelt asyl.
3. Ud af de i alt 18.000 bosniske flygtninge i Danmark er omkring 1.300 til og med februar 2000 repatrieret til Bosnien-Hercegovina (UNHCR 2000).
4. Disse særlige modtagelsescentre, der udelukkende var beboet af bosniske flygtninge, er benævnt efter §15 i Særloven om midlertidig opholdstilladelse. I januar 1995 fandtes der 113 §15-centre.
5. Feltarbejdet lå til grund for mit kandidatspeciale (Stefansson 1997). Da feltopholdet fandt sted i 1996, afspejler afsnittet om de bosniske flygtninge i Danmark derfor udelukkende situationen for flygtningene på dette tidspunkt.
6. Drømmen om tilbagevenden havde et vist normativt element, og der var ofte markante forskelle på bosniernes udtalelser i det offentlige og det private rum, ligesom overbevisningen om tilbagevenden var stærkere på flygtningecentret end blandt de bosniere, der havde fået asyl og var blevet privat indkvarteret i det danske samfund. Desuden varierede ønsket om tilbagevenden i forhold til en lang række andre faktorer, som etnisk tilhørsforhold, uddannelse, landlig eller urban baggrund, alder og køn.
7. Alle informanternes navne er af diskretionshensyn erstattet med pseudonymer.

8. Feltopholdet fandt sted i 1999 som en del af et ph.d.-projekt ved Institut for Antropologi, Københavns Universitet. Man skal i forbindelse med den foreliggende artikel være opmærksom på, at mine informanter ikke kun er tilbagevendte fra Danmark, men fra en lang række af værtslande både i Vesteuropa, det tidligere Jugoslavien og uden for Europa som USA, Canada, Australien med flere.
9. I alt er omkring 650.000 flygtninge og internt fordrevne vendt tilbage, primært til majoritetsområder. Lidt mere end 100.000 personer er vendt tilbage til områder, hvor de i dag tilhører en minoritetsgruppe (UNHCR 2000; International Crisis Group 1999:43).
10. Dayton-fredsftalten opererer med tre forskellige politiske enheder: På det overordnede plan republikken Bosnien-Hercegovina, der er opdelt i Føderationen Bosnien-Hercegovina (de „muslimske“ og „kroatiske“ dele) og Republika Srpska (den „serbiske“ del).
11. Denne artikel kan efterlade det indtryk, at tilbagevenden er en rent negativ oplevelse, hvilket skyldes min intention om at skabe et modbillede til den dominerende opfattelse af repatriering som en naturlig og uproblematisk hjemrejse. Men der er bestemt også mange aspekter ved det bosniske samfund, der ikke har forandret sig markant, og imellem fortællingerne om vanskelighederne ved tilværelsen i Bosnien-Hercegovina kunne de tilbagevendte berette om de mere positive ting ved at være „hjemme“, for eksempel genforeningen med familie og venner, at kunne fungere på sit eget sprog, maden, klimaet, naturen, musikken, cafélivet, socialt samvær og kulturelle traditioner. Imidlertid beskriver mange tilbagevendte oplevelsen af at komme tilbage til „det ukendte i det kendte“ eller „det nye i det gamle“ som psykologisk sværere og mere vanskeligt at acceptere end tilpasningen til værtslandet, som de havde forventet ville være fremmed.

Litteratur

- Aleinikoff, T. Alexander
1995 State-centered Refugee Law: From Resettlement to Containment. I: E. Valentine Daniel & John Chr. Knudsen (eds.): *Mistrusting Refugees*. Berkeley: University of California Press.
- Anwar, Muhammad
1979 *The Myth of Return: Pakistanis in Britain*. London: Heinemann.
- Bennett, Christopher
1995 *Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Course and Consequences*. London: Hurst & Company.
- Berit Berg (red.)
1998 *Kommet for å bli? Om integrasjon og tilbakevending blant bosniske flyktninger i Norden*. København: Nordisk Ministerråd.
- Black, Richard & Khalid Koser (eds.)
1999 *The End of the Refugee Cycle: Refugee Repatriation and Reconstruction*. Oxford: Berghahn.
- Bringa, Tone
1995 *Being Muslim the Bosnian Way: Identity in a Central Bosnian Village*. Princeton: Princeton University Press.
- Donia, Robert J. & John V. A. Fine
1994 *Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed*. New York: Columbia University Press.
- Fukuyama, Francis
1992 *The End of History and the Last Man*. London: Penguin Books.
- Grünenberg, Kristina
1997 „Det tomme rum“: Midlertidighed, flygtningelandsbyer og bosniske krigsflygtninge i Danmark. Kandidatspeciale. Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
- Hammond, Laura
1999 *Examining the Discourse of Repatriation: Towards a More Proactive Theory of Return Migration*. I: Richard Black & Khalid Koser (eds.): *The End of the Refugee Cycle: Refugee Repatriation and Reconstruction*. Oxford: Berghahn.

- International Crisis Group
1999 Is Dayton Failing? Bosnia Four Years After the Peace Agreement. ICG Balkans Report nr. 80. Sarajevo.
- Jansen, Stef
1998 Homeless at Home: Narrations of Post-Yugoslav Identities: I: Nigel Rapport & Andrew Dawson (eds.): Migrants of Identity: Perceptions of Home in a World of Movement. Oxford, N.Y.: Berg.
- Karahasan, Dzevad
1994 Sarajevo, Exodus of a City. New York: Kodansha.
- Kjærum, Morten
1994 Temporary Protection in Europe in the 1990s. International Journal of Refugee Law 6(3):444-56.
- Larsen, Claus H.
1995 Det bosniske eksperiment: Flygtningeliv i mellemtiden. København: Det Danske Center for Menneskerettigheder.
- Liep, John & Karen F. Olwig
1994 Kulturel kompleksitet. I: John Liep & Karen F. Olwig (red.): Komplekse liv: Kulturel mangfoldighed i Danmark. København: Akademisk Forlag.
- Lundberg, Svante
1989 Återvändandet som exilens mening. I: Cissi Storck (red.): Rapport från Nordiska Ministerrådets seminarium om återvandringsfrågor den 15-16 mars 1989. København: Nordisk Ministerråd.
- Malcolm, Noel
1994 Bosnia: A Short History. New York: New York University Press.
- Malkki, Liisa H.
1992 National Geographic: The Rooting of Peoples & the Deterritorialization of National Identity Among Scholars and Refugees. Cultural Anthropology 7(1):24-39.
1995a Purity and Exile: Violence, Memory, and National Cosmology Among Hutu Refugees in Tanzania. Chicago: University of Chicago Press.
1995b Refugees and Exile: From "Refugee Studies" to the National Order of Things. Annual Review of Anthropology 24:495-523.
- Myrvold, Hanne Marie
1994 Refugees and Repatriation: Our Current Knowledge on the Subject. Oslo: The Ministry of Local Government and Labour.
- Olwig, Karen F.
1998 Contested Homes: Home Making and the Making of Anthropology. I: Nigel Rapport & Andrew Dawson (eds.): Migrants of Identity: Perceptions of Home in a World of Movement. Oxford, N.Y.: Berg.
- Peteet, Julie M.
1995 Transforming Trust: Dispossession and Empowerment among Palestinian Refugees. I: E. Valentine Daniel & John Chr. Knudsen (eds.): Mistrusting Refugees. Berkeley: University of California Press.
- Petrovic-Ziemer, Ljubinka
1999 Das letzte Jahrzehnt des zweiten Milleniums steht in Bosnien und Herzegowina im Zeichen der Flucht. Abraham-Brief 8:4.
- Ramirez, Gustavo
1990 Återvändandet: En dröm för eller mot livet? I: Tor Birkeland et al. (red.): Asyl i Norden. København: Dansk Flygtningehjælp.
- Safran, William
1991 Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. Diaspora 1(1):83-99.

- Schierup, Carl-Ulrik
1993 På kulturens slagmark: Mindretal og størretal taler om Danmark. Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag.
- Schwartz, Jonathan M. (red.)
1998 Et midlertidigt liv: Bosniske flygtninge i de nordiske lande. København: Nordisk Ministerråd.
- Starobinski, Jean
1966 The Idea of Nostalgia. *Diogenes* 54:81-103.
- Stefansson, Anders H.
1996 Bosniske stemmer: Krigens fortællere. *Jordens Folk* 31(4):148-52.
1997 Repatrieringens nostalgi: Forestillinger om hjem, hjemland og tilbagevenden blandt bosniske flygtninge i Danmark. Kandidatspeciale. Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
1998a Lighed eller værdighed? Integrationen af bosniske flygtninge i et dansk lokalsamfund. I: Berit Berg (red.): Kommet for å bli? Om integrasjon og tilbakevending blant bosniske flyktninger i Norden. København: Nordisk Ministerråd.
1998b Repatrieringens nostalgi: Forestillinger om tilbagevenden og hjem blandt bosniske flygtninge i Danmark. I: Jonathan Schwartz (red.): Et midlertidigt liv: Bosniske flygtninge i de nordiske lande. København: Nordisk Ministerråd.
under udgiv. Os og dem: Udviklingen i dansk integrationspolitik med fokus på modtagelsen af flygtninge fra Bosnien-Hercegovina. I: Berit Berg (red.): Integration – retorik, politik, praktik: Om bosniske flyktingar i Norden. København: Nordisk Ministerråd.
- Stolcke, Verena
1995 Talking Culture: New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe. *Current Anthropology* 36(1):1-24.
- Tabori, Paul
1972 The Anatomy of Exile: A Semantic and Historical Study. London: Harrap.
- Tuan, Yi-Fu
1975 Geopiet: A Theme in Man's Attachment to Nature and to Place. I: D. Lowenthal & M. Bowden (eds.): *Geographies of the Mind*. New York: Oxford University Press.
1980 Rootedness versus Sense of Place. *Landscape* 24(1):3-8.
- UNHCR
2000 Statistics Package, februar 2000.
- Warner, Daniel
1994 Voluntary Repatriation and the Meaning of Return to Home: A Critique of Liberal Mathematics. *Journal of Refugee Studies* 7(2/3):160-74.
- Zetter, Roger
1993 The Greek-Cypriot Refugees: Perceptions of Return under Conditions of Protracted Exile. *International Migration Review* 28(2):307-22.
- Zontar, Igor
1999 Bleiben oder Gehen? Zur Situation der Jugendlichen. *Abraham-Brief* 8:1.

